

ARQUEOLOGIES DE LA GUERRA CIVIL

David García Casas
Facultat de Filosofia i Lletres
Departament de Prehistòria
Universitat Autònoma de Barcelona
Edifici B Campus UAB, 08193
David.GarciaCas@campus.uab.cat

Rebut: 03/06/2009

Acceptat: 08/11/2009

Resum

Les excavacions arqueològiques de contextos relacionats amb la Guerra Civil i el Franquisme que han proliferat al llarg dels últims anys han provocat un gran debat polític i sobretot social sobre les mancances democràtiques que actualment encara existeixen a l'estat espanyol i com s'hauria d'encarar aquest passat. El següent article pretén reflexionar sobre com l'arqueologia s'insereix en aquest debat a més de senyalar que pot aportar, quina metodologia s'utilitza, si es tracta únicament de tècniques arqueològiques o hauríem de parlar del naixement d'una nova disciplina, a més de reflexionar sobre els problemes de tot tipus que s'ha trobat en la seva aplicació.

Paraules clau: Arqueologia, Guerra Civil, Franquisme, Memòria, Societat.

Abstract

The recent excavations from the Spanish Civil War and Francoist contexts have caused a large political, especially social discussion about current lacks of democracy in Spain and how this past should be faced. The following work considers the role of Archaeology, even though is used either as a skill or a new discipline; moreover, it is discussed about different problems found in its practice.

Key words: *Archaeology, Spanish Civil War, Francoism, Memory, Society.*

Introducció

En els últims deu anys han proliferat a tot l'estat una sèrie de practiques arqueològiques relacionades amb l'estudi de restes físiques d'activitats sociopolítiques que van tenir lloc en el període de la Guerra Civil i el franquisme. Anteriorment ja hi havia hagut alguna iniciativa similar com per exemple l'excavació i recuperació d'un refugi anti-aeri del barri de Gracia (Barcelona) promoguda per veïns i historiadors als que es van sumar estudiants d'arqueologia¹, però es a partir de l'any 2000 quan Emilio Silva i Santiago Macías recuperen, utilitzant metodologia arqueològica, els cossos de tretze persones assassinades durant la guerra civil pel bàndol feixista a Priaranza del Bierzo que es dispara l'interès social per l'estudi de les restes materials vinculades a la Guerra Civil i la postguerra. Al llarg d'aquesta última dècada la proliferació d'aquestes pràctiques arqueològiques no només ha encetat un camp d'investigació molt diferent al de l'arqueologia convencional sinó que ha encetat un debat públic i unes reivindicacions socials en les que es barreja l'arqueologia, la història en general, la visió que tenim d'ella i l'acció de moviments socials sobre la nostra societat en una perspectiva d'esquerres i transformadora.

En les següents pàgines s'intentarà dur a terme un repàs d'aquestes pràctiques contextualitzant-les en la seva repercussió social, descriure quins procediments utilitzen, com es complementen entre si, que aporten i poden aportar en el present així com reflexionar si efectivament cal tractar-les com a mera aplicació de tècniques arqueològiques o per la seva especificitat i potencial requereixen tractar-les com una disciplina arqueològica autònoma. També exposarem a tall de reflexió personal com s'hauria d'articular aquesta disciplina en el marc social actual així com els problemes més importants en la que es troba a tots els nivells.

Memòria, història, arqueologia

L'arqueologia ha aportat el seu gra de sorra a un ampli ventall de moviments i iniciatives que reclamen una revisió de la història oficial sobre el franquisme així com un canvi en les polítiques públiques sobre el passat recent, reivindicació coneguda com a *recuperació de la memòria històrica*.

Aquest terme és sens dubte problemàtic, ja que no existeix una sola memòria sinó multiplicitat de memòries (individual, familiar, col·lectiva) tot sovint enfrontades. Tampoc la memòria col·lectiva és recuperable com si s'hagués oblidat d'un dia per l'altre i es tractés d'un simple exercici de recordar.

La qüestió de l'existència de la memòria col·lectiva, en relació o no amb la problemàtica plantejada, ha estat tractada per la història, la psicologia social i l'antropologia cultural des de molts aspectes i a dia d'avui sembla bastant clar que, encara que existeixi una memòria genètica i una memòria individual que fan referència a aspectes molt concretes de l'existència humana, és en la consciència i la memòria col·lectiva on s'ha de buscar tots els referents que els individus tenen sobre el seu passat. Per que sigui possible una conversació o intercanvi d'experiències sobre el passat es necessari una sèrie d'elements compartits i una determinada visió sobre el món així mateix perquè un determinat col·lectiu social existeixi (sigui una família, grup d'amics o una comunitat religiosa o política) necessita unes representacions compartides del passat articulades mitjançant el llenguatge².

Podem afirmar doncs que la memòria col·lectiva no existeix com una suma de memòries neurofisiològiques individuals sinó que es construïda en relació als demés i sempre en el marc de les relacions

1 GASSIOT, E. (2005): "Arqueología Forense de la Guerra Civil: Justicia y memoria de la represión fascista", *Mientras Tanto*, 97.

2 BERMEJO, J.C. (2002): "¿Que debò recordar? Los historiadores y la configuración de la memoria", *Memòria y Civilización*, 5, pp. 191-218.

socials que es produeixen en un moment històric. Depenent com es configuri, aquesta memòria col·lectiva influirà en gran part en les decisions que es prenguin en un futur.

La memòria col·lectiva de la Guerra Civil i el primer franquisme esta condicionada pel trauma suposat per la violència i repressió franquista de guerra i postguerra i pel silenci mitjançant el terror repressiu de qualsevol relat que no encaixés amb el règim. Així la memòria quedà reduïda a l'àmbit familiar quedant al marge de la Historia universal³, el silenci sobre els fets i l'aparició de relats que intentaven racionalitzar el profund trauma viscut ha fet que a dia d'avui la memòria col·lectiva que conserven les persones que van viure el període estigui profundament esbiaixada en relació als fets històrics que van succeir.

Caldria doncs distingir la memòria històrica, que és construïda en el present i intenta fer públics uns fets silenciats durant molt temps, de la memòria col·lectiva sobre aquests fets que acostuma a ser ahistòrica. Encara que aquest concepte de memòria històrica sigui ambigu, el que pretén es fonamental, que els fets viscuts per col·lectius marginats son també historia i com a tal ha de sortir a la llum i ser investigats actualment amb caràcter reivindicatiu. Els investigadors treballen amb aquesta memòria col·lectiva posant-la en relació amb les restes materials i les fonts documentals per construir una historia amb metodologia científica⁴.

Les iniciatives tant arqueològiques com d'altres tipus vinculades a aquestes demandes trenquen en gran part amb el tractament historiogràfic que s'havia donat a aquesta època. Inclús en període

ja democràtic, (amb nombroses i honrades excepcions) la investigació va privilegiar la historia tradicional dels fets destacats i dels grans personatges per sobre de la historia local, quotidiana i relacionada amb com la població va viure els processos. Encara que és cert que es realitzaren estudis sobre la quantitat de morts i la naturalesa repressiva del regim franquista, aquests amb prou feines van sortir de l'acadèmia amb la funesta conseqüència que durant els anys vuitanta i noranta la societat tenia un gran desconeixement del que va ser la Guerra Civil i el primer franquisme, traduït en la visió d'una guerra fratricida en que ambdós bàndols havien estat culpables.

Aquest discurs que intentava oblidar els fets sense assumir-los va ser el predominant en la societat ja en democràcia i no ha estat fins als últims anys que s'ha pogut apreciar algunes esperances de canvi.

Contextualitzades les practiques arqueològiques al voltant de la Guerra Civil com una iniciativa més al voltant del que s'ha anomenat "recuperació de la memòria històrica" es fa necessari una reflexió teòrica sobre aquestes. Donant per suposat que haurien de ser els agents socials implicats qui duguessin el pes del debat sociopolític al voltant dels resultats de les investigacions evitant que els investigadors subordinin la resta d'agents implicats i monopolitzin els resultats de les investigacions, no per això els arqueòlegs hauríem d'eludir preguntar-nos en tot moment que es el que estem fent des de l'arqueologia. Qüestions com ara que podem o no conèixer, quin tipus d'arqueologia estem fent, quina relació metodològica hem d'establir amb les altres fonts utilitzades i com ens hem d'inserir amb la resta d'agents socials implicats en els moviments de recuperació de la memòria son preguntes imprescindibles que en la meua opinió hem de resoldre doblement: com arqueòlegs, és a dir com a tècnics i com a ciutadans compromesos amb un canvi en les polítiques i les visions sobre el passat que possibiliti una mirada critica sobre els problemes de la societat actual i

3 FALQUINA, A.; FERMIN, P.; GONZÁLEZ, R.; MARÍN, C.; QUINTERO, A. y ROLLAND, J. (2008): "Arqueología de los destacamentos penales franquistas en el ferrocarril Madrid-Burgos: El caso de Bustarviejo", *Complutum*, 19 (2), pp. 175-195.

4 FALQUINA, A.; FERMIN, P.; GONZÁLEZ, R.; MARÍN, C.; QUINTERO, A. y ROLLAND, J. (2008): Op. cit., pp. 175-195.

contribueixi a resoldre'ls. No és la meua intenció resoldre definitivament les múltiples preguntes que poden sorgir al voltant d'aquests aspectes, únicament considerar la seva existència, la seva importància i proposar algunes solucions.

Termes, etiquetes, punts en comú i particularitats respecte a altres tipus de pràctiques arqueològiques

Encara que tampoc sóc partidari d'intentar *etiquetar* o encabir com sigui la multiplicitat d'aspectes de la vida social en categories tancades, en qualsevol investigació l'existència o no de termes per referir-se a determinats conceptes o practiques sol ser un indicador més o menys aproximat de l'estat del debat teòric que existeix al seu voltant.

S'han utilitzat amb encert diversos termes per referir-se a algunes d'aquestes practiques. L'estudi dels fronts de batalla s'ha denominat "arqueologia bèl·lica" o "arqueologia del conflicte"; el terme arqueologia forense s'ha emprat per referir-se a les exhumacions de cossos de desapareguts antifranquistes assassinats extrajudicialment. Personalment he triat *arqueologia de la Guerra Civil* com a terme genèric per varis motius: d'una banda *arqueologia de la repressió* deixaria etimològicament fora les investigacions de camps de batalla on el bàndol republicà va aconseguir resistir provisionalment i, de l'altra, el concepte es pot referir també als estudis de postguerra ja que la situació de guerra es va prolongar pels vençuts fins bastant més enllà de 1939⁵. De tota manera referir-nos a una *arqueologia del conflicte social a l'estat espanyol contemporani* pot ser encara més precís. Prefereixo deixar la pregunta oberta.

Els punts en comú de totes aquestes practiques arqueològiques venen en primer lloc, degut al fet que estudien uns mateixos agents socials que van produir tant les restes físiques de camps de

batalla quan van tenir la oportunitat de resistir, com les restes físiques de camps d'internament quan van ser detinguts o les pròpies de restes d'aquets actors quan van ser assassinats. Per tant separar les vies d'estudi dels mateixos agents en funció únicament del context concret analitzat seria absurd. A més també aquest tipus d'arqueologia té en comú varis aspectes que la fan molt diferent de la practiques arqueològiques convencionals:

- L'època estudiada: cal remarcar que a diferència d'altres països, l'arqueologia contemporània pràcticament no existeix a l'estat espanyol. Les investigacions arqueològiques com a tals (es a dir amb la intenció de generar coneixement històric a partir de restes materials) abracen amb prou feines fins inicis de l'Edat Moderna. Les restes posteriors no han generat pràcticament interès entre els investigadors, encara que s'utilitzi metodologia arqueològica per als nivells d'època moderna en les excavacions de salvament, casi bé mai els resultats s'utilitzen per intentar respondre preguntes històriques mitjançant un mètode científic caient en una "arqueografia"⁶, és a dir, limitant-se a classificar les restes sense extreure'n informació.
- L'àmbit d'investigació i les preguntes formulades a l'inici de les investigacions son dos aspectes més que característics d'aquestes practiques arqueològiques. Normalment es treballa en contextos locals que no superen el nucli de població on es du a terme l'estudi i aquest no va dirigit a respondre preguntes generals sobre la formació econòmico-social i el context polític de l'època, com ara quines van ser les causes de la Guerra Civil, preguntes que la historiografia ja ha resolt o esta en condicions de resoldre. Les preguntes generalment fan referència al context local o microhistòric i van adreçades a resoldre

5 GONZÁLEZ, R. (2008): "Arqueología de la Guerra Civil Española", *Complutum* 19 (2), pp. 11-20.

6 LULL, V., MICO, R. (1997): "Teoría arqueológica I. Los enfoques tradicionales: Las arqueologías evolucionistas e historicoculturales", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7, pp. 107-125.

qüestions que la historiografia convencional ha ignorat o esbiaixat. Tanmateix molts aspectes estudiats son extrapolables a altres poblacions de l'estat i si s'ajunten un numero suficient d'evidències també podrien servir per arribar a conclusions a nivell estatal sobre el període. Com explicarem més endavant les practiques arqueològiques desenvolupades en l'obertura de fosses comunes han obligat a la historiografia a replantejar-ne el nombre de desapareguts víctimes de la repressió franquista que s'estimava per al període.

- També s'ha de tenir en compte l'ús de fonts històriques més enllà de les estrictament arqueològiques. La complementarietat de fonts documentals i materials ha estat debatuda per altres èpoques (especialment en la medieval). Però en el cas que ens ocupa, les particularitats diferents de l'època i l'existència de la oralitat obliguen més que mai a la interdisciplinarietat, és a dir a combinar varies fonts no a l'atzar sinó seguint un mètode i uns paràmetres adequats a la investigació i a les preguntes plantejades.
- Finalment la intencionalitat es un altre aspecte completament innovador en l'arqueologia desenvolupada a l'estat espanyol. No han estat les mancances en les línies d'investigació acadèmiques les que han motivat l'aparició d'aquestes practiques sinó una demanda de la societat civil i de fora de l'Acadèmia en la que arqueòlegs, historiadors i la resta especialistes i ciutadans se sumen a una reivindicació política sobre mancances democràtiques de la societat actual. En aquest sentit bona part de les investigacions entronquen amb propostes de historia militant com les exposades per Walter Benjamin o l'arqueologia social llatinoamericana, les quals assumeixen que l'arqueologia com a font de coneixement també pot ser motor de canvi social al permetre als subjectes subalterns al capitalisme adquirir, mitjançant l'anàlisi crític del seu passat, un coneixement propi de

situacions actuals que contribueixi a guiar actuacions públiques de lluita pels drets socials⁷. En el cas de l'estat espanyol les reivindicacions socials dels moviments per la memòria, es poden resumir en el qüestionament del que fins fa poc era la versió oficial oferta respecte a la guerra i la dictadura, en els intents perquè s'investiguin judicialment els crims contra la humanitat a l'estat espanyol durant el període i a un nivell més general en la denuncia d'aspectes del franquisme encara presents actualment, a més de les reivindicacions republicanes, laiques i d'esquerres en general, molt semblants a les que van tenir en el seu dia les víctimes de la repressió estudiada. Aquest es o hauria de ser, el principal punt de confluència de les diferents practiques arqueològiques al voltant de la Guerra Civil.

Parlant de fonts i mètodes

Ara bé, com ja hem dit l'arqueologia s'insereix en actuacions que han de ser forçosament multidisciplinàries perquè és necessari la contrastació de varis tipus de font i, de ser possible, l'elaboració d'informes per part d'experts en cadascuna d'aquetes. L'important per poder-les combinar no es tant el grau d'informació que pot donar cadascuna (que serà forçosament diferent segons el context i les preguntes formulades) sinó entendre la naturalesa diferent de cada font per portar a terme un estudi. En aquest es pot fer servir cadascuna per reconstruir un aspecte diferent de l'episodi històric i/o per contrastar-les entre si quan es refereixen a un sol fet o procés. Aquestes fonts poden ser arqueològiques si estudien restes físiques d'activitat social, documentals si estudien fets o conductes registrades gràficament o escrita o bé orals si es tracta d'un testimoni descriu personalment els fets.

⁷ GASSIOT, E. (2008): "Arqueología de un silencio. Arqueología forense de la Guerra Civil y el del Franquismo", *Complutum*, 19 (2), pp. 119-130. També a I. Vargas i M. Sanoja (1990): "Patrimonio cultural. ¿Inventario o Proceso Histórico?" en Loyola-Bank y M. Sanoja: *Arqueología de Rescate*, Abre Brecha, Caracas, pp. 41-51.

Les fonts orals acostumen a donar gran quantitat d'informació però requereixen un tractament molt especial per la seva naturalesa. Tant l'arqueologia com la documentació escrita es mantenen *congelades* fins que son tractades per l'historiador⁸, es a dir van ser produïdes en l'època estudiada i no hi ha hagut intervenció social que les modifiqui fins al present en canvi la font oral, es bàsicament una font que informa des del moment actual, es troba profundament afectada pels processos de construcció de memòria col·lectiva (com hem explicat més amunt) i ofereix informació sobre com entén el narrador el seu passat en funció de les circumstàncies històriques i socials del seu present. Estem parlant doncs d'una font bàsicament subjectiva però no per això menys interessant, en primer lloc gracies a aquesta subjectivitat permet reconstruir formes de conducta col·lectiva i com aquesta és interioritzada, en segon lloc es especialment útil per a l'estudi de gran quantitat d'aspectes que son omesos i censurats públicament i, per tant, difícilment poden constar en els documents conservats, qualitat que és especialment útil per estudiar processos socials en moments de forta repressió com als que ens referim. Finalment, a ulls d'investigadors que normalment es dediquen a períodes més antics, no deixa de ser sorprenent la gran quantitat de fets, conductes i aspectes de la vida quotidiana del que no queda cap tipus de constància escrita o material.

Les fonts documentals també són interessants alhora d'estudiar el període sempre que es tingui en compte que son escrites per ser llegides posteriorment. Generalment es tracta d'informació pensada per ser publica i pot ser per tant molt parcial o esbiaixada pel punt de vista del narrador, també s'ha de tenir en compte que quan els actors dels fets estudiats volen esborrar el rastre de les seves activitats el primer que fan és eliminar els documents relacionats (siguin

possibles objectius de repressió o autoritats franquistes que intenten amagar aquesta repressió en períodes posteriors), per tant en molts casos la documentació escrita de la que es pot disposar és molt fragmentaria. El seu avantatge és un grau d'exactitud bastant més elevat que la oral sobretot de cara a reconstruir fets (sempre que es tingui en compte qui escriu, la seva relació amb el fet i que pot estar ocultant o tergiversant dades).

Pel que fa a l'arqueologia aquesta parteix del fet que les activitats humanes comporten una modificació de la matèria tant de les estructures físiques de l'entorn com dels objectes i dels propis cossos humans, l'objecte d'estudi de l'arqueologia és el context arqueològic o unitat arqueològica socialment significativa⁹ que es refereix tant a les restes físiques trobades en el medi, que poden ser associades, i que van ser modificades i dipositades com a conseqüència d'un mateix esdeveniment com al procés causal que explica aquestes restes físiques. Així mitjançant el principi d'associació recolzat en els principis de superposició i de recurrència es possible establir els moments diferenciats en què es va produir determinat acte així com explicar les condicions, regularitat o singularitat dels processos que van generar les restes físiques estudiades. Es tracta per tant d'una font a utilitzar en els estudis tant vàlida com les altres, sobretot tenint en compte que gran part de les evidències físiques al ser materials resulten molt més evidents, menys qüestionables i poden desenterrar fets censurats en les fonts escrites i altament esbiaixats en les orals. Els contextos arqueològics vinculats a activitats de la Guerra Civil estudiats solen ser restes humanes d'opositors al franquisme dipositats en fosses comunes, trinxeres i línies de front i camps de presoners republicans. Recentment s'han estudiat també altres elements menys ortodoxos però no de per si menys interessants

8 LUMBRERAS, L.G. (2005): *Arqueología y Sociedad*, Lima: Instituto de Estudios Peruanos.

9 LUMBRERAS, L.G. (2005): Op. cit.

com els grafitis deixats per presoners¹⁰ o el paisatge on actuava la guerrilla antifranquista i com aquest es configurava¹¹.

Arqueologia forense a l'estat espanyol

Menció especial requereixen les excavacions de cossos de desapareguts antifranquistes utilitzant metodologia arqueològica i forense, no per voler en cap moment situar aquestes practiques arqueològiques per sobre les altres sinó per el debat que ha generat, perquè aporten proves de crims contra la humanitat a l'estat espanyol, i també degut a què han aconseguit que per primera vegada es parli d'aquest tema en institucions judicials.

Només acabada la dictadura, en nombroses pobles es van dur a terme excavacions per recuperar els cossos de desapareguts en el franquisme, es tractava d'iniciatives populars sorgides espontàniament i no utilitzaven metodologia arqueològica, en molts casos es reclamava justícia per a les víctimes i condemna als seus assassins que en aquells temps majoritàriament encara estaven vius. L'autor ha pogut comprovar-ho personalment a Huetor Tajar (Granada) on es va excavar els cadàvers de desenes de desapareguts per traslladar-los al cementiri encara que també es té constància d'actuacions similars altres pobles especialment a la zona de La Rioja¹², ara bé aquestes excavacions no van comptar amb el suport de les direccions de les organitzacions majoritàries d'esquerres del moment satisfets amb el "consens de la transició". Tampoc van rebre ajut per part dels acadèmics, els intel·lectuals d'esquerra antigament contestataris i en aquell moment acabats d'instal·lar en

noves places a les universitats van manifestar un total desinterès en remoure aspectes foscos del passat que consideraven que la Transició havia solucionat.

En aquest sentit la Llei d'Amnistia de 1978 presentada com una victòria popular a l'aconseguir l'alliberament de la major part dels presos polítics antifranquistes exculpa també als possibles crims comesos per les autoritats del regim, la conseqüència ha estat un enorme i greu dèficit de l'estat de dret a l'oferir impunitat a criminals, negant el delicte comés i negant també les víctimes¹³.

La necessitat d'oblidar la Guerra Civil propugnada des de les instàncies governamentals, l'abandó de la lluita social per part de les direccions dels principals partits i sindicats d'esquerres per passar a jugar un paper eminentment electoral i burocràtic i la conseqüent desmobilització progressiva de les masses populars i obreres corren paral·leles al final de les iniciatives de reivindicació popular de les víctimes del franquisme.

Les excavacions de desapareguts amb metodologia arqueològica sorgeixen bastants anys més tard, i de la mateixa manera que la resta de practiques arqueològiques relacionades amb la Guerra Civil i el franquisme són executades tècnicament per investigadors joves amb forta consciència social que no han viscut la dictadura i que actuen generalment al marge de les universitats i centres d'investigació públics connectant així amb familiars de víctimes i altres col·lectius en el marc dels moviments per la memòria als que abans hem fet esment. La característica específica d'aquest tipus de practiques arqueològiques és la seva capacitat per demostrar crims contra la humanitat.

La necessitat de l'arqueologia juntament amb les tècniques forenses esta plenament justificada en aquest cas ja que un arqueòleg controla

10 BALLESTA, J. i RODRÍGUEZ, A. (2008): "Camposancos: Una 'imprenta' de los presos del franquismo", *Complutum* 19 (2), pp. 197-213.

11 AYÁN, X. (2008): "El paisaje ausente. Por una arqueología de la guerrilla antifranquista en Galicia", *Complutum* 19 (2), pp. 213-237.

12 SILVA, E., MACÍAS, S. (2003): *Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*, Temas de Hoy: Madrid.

13 GASSIOT, E. (2005): "Arqueología Forense de la Guerra Civil: Justicia y memoria de la represión fascista", *Mientras Tanto*, 97.

molt millor el factor temps i les modificacions que aquest provoca en les restes materials¹⁴ i és capaç d'associar elements, tècnica moltes vegades imprescindible per investigar esdeveniments en els que ha passat una quantitat llarga del temps i la informació que es disposa acostuma a ser escassa. D'altre banda la tècnica forense permet provar científicament les causes dels traumes observats en els cossos i certificar que han patit una mort violenta. Malauradament, tot i que puguem parlar d'arqueologia, únicament podem parlar d'aplicació de tècniques forenses ja que al no haver prosperat cap de les denúncies presentades cap equip judicial s'ha personificat com a tal per investigar el crim.

El fenomen ha anat en augment i, a més, ha tret a la llum amb proves físiques un dels aspectes més censurats i oblidats del règim franquista, els desapareguts, evidenciant la seva naturalesa repressora, l'extermini massiu i sistemàtic comés tot redimensionant les xifres de víctimes amb les que els historiadors treballen. A finals dels 90 Santos Julià va contar en les províncies investigades (poc més de la meitat) un total de 90.194 estimant uns 140.000 a tot l'estat¹⁵, xifra que no comptava desapareguts víctimes de desaparició forçada, en aquells moments s'aventurava una xifra de un màxim de 40.000 desapareguts, número que s'havia elevat a 90.000 el 2006 una vegada posades en marxa les exhumacions de fosses, finalment la denúncia interposada davant l'Audiència Nacional el 2006 i desestimada per aquesta el 2008 parlava de l'esgarrifosa xifra de 133.708 persones desaparegudes.

La Taula 1 ofereix un recompte de les excavacions realitzades entre el 2000 i el març del 2009, no es exhaustiva i per tant hi poden faltar excavacions i alguna dada ser incorrecta. Compta només excavacions efectuades amb èxit en que

s'hagin pogut localitzar restes humanes corresponents als individus que es busquen independentment de si s'han pogut identificar individualment o no. Es un intent d'aproximació a la magnitud del fenomen i alhora un testimoni de l'esforç desplegat per gran quantitat de gent en la seva participació voluntària i amb pocs mitjans i com han aconseguit destapar aquest passat sinistre i aquestes monstruoses xifres. L'actitud entregada dels voluntaris contrasta amb l'actitud de les administracions que es neguen a fer-se càrrec de l'assumpte, també és alarmant el fet que el temps va passant i els testimonis directes dels fets morint-se progressivament.

Al ritme que mostra la taula d'aquí deu anys s'hauran perdut la major part de referències orals sobre la ubicació de les fosses tornant impossible el seu rescat i probablement sense haver recuperat ni una quarta part dels cadàvers abandonats.

Aportacions de l'arqueologia a les investigacions i reivindicacions

Com ja hem considerat l'arqueologia forense aporta proves científiques de crims contra la humanitat que s'han de sumar a la resta d'investigacions basades en la reivindicació de la memòria. A més les practiques arqueològiques en contextos materials generats per la Guerra Civil i el franquisme afegeixen informació històrica o contrasten la ja existent. És necessari tenir en compte que els fets investigats es van produir en un context de forta repressió i van ser sotmesos a un silenci que va durar varies dècades, per tant el record oral en moltes ocasions és imprecís i les fonts documentals, parcials o bé esbiaixades. Les restes físiques de l'arqueologia en haver estat produïdes socialment, però sense intencionalitat de transmetre informació son molt bon indicador per contrastar les altres fonts disponibles (sempre en la mesura de les seves possibilitats, és a dir de la quantitat de restes conservades produïdes pels fets que es volen investigar, del seu grau de conservació, del context en que es troben i la possibilitat d'associació de les restes).

14 GASSIOT, E. (2005): Op. cit.

15 JULIÀ, S. (coord.). (1999): *Víctimas de la Guerra Civil*, Madrid: Temas de hoy.

LLOC	PROVÍNCIA	MES	Nº INDIVIDUS
Priaranza del Bierzo	León	Octubre	13
ANY 2001			
Fresnedo	León	Setembre	4
ANY 2002			
Piedrafita de Babia	León	Juliol	7
Cabañas de la Dornilla I	León	Juliol	2
Cabañas de la Dornilla II	León	Juliol	3
S. Pedro de Olleros	León	Juliol	2
Onamio	León	Juliol	1
Espinosa de Cervera	Burgos	Setembre	4
Candeleda	Ávila	Octubre	3
Meneses de Campos	Palencia	Octubre	9
Zaldibia	Gipuzkoa	Setembre	2
Arrasate	Gipuzkoa	Octubre	2
Nava del Rey	Valladolid	Desembre	3
ANY 2003			
Navas del Rey	Valladolid	Febrer	2
Palacios de Goda	Valladolid	Febrer	8
El Bohodón	Ávila	Febrer	1
Costaján – Aranda	Burgos	Maig	81
Lomas	Palencia	Abril	3
El Bosque	Málaga		13
Trigueros del Valle	Valladolid	Maig	2
Recas	Toledo	Maig	7
Puente Compasquillo	Valladolid	Juny	19
Cabañaquinta	Asturias	Juny	2
Otero de los Herreros	Segovia	Juny-juliol	5
La Horra I	Burgos	Juliol	6
La Horra II	Burgos	Juliol	6
La Horra III	Burgos	Juliol	10
Valdediós	Asturias	Juliol	17
Pardamaza	León	Juliol	2
Vadocondes I	Burgos	Agost	3
Olmedillo de Roa	Burgos	Agost	8

Velilla	Valladolid	Agost	3
Pepino	Toledo	Agost	12
Ricosende	Ourense	Setembre	1
Villager de Laciana	León	Setembre	1
Soutadoiro	Ourense	Setembre	1
Bercial de Zapardiel	Ávila	Octubre	4
Gorladiza del Pino	León	Octubre	2
Alburquerque, Valdihuelo (San Vicente de Alcántara)	Badajoz		15
Vadocondes II	Burgos	Octubre	6
Aldeaseca	Ávila	Octubre	7
Arjona	Jaén	Octubre	7
Boecillo	Valladolid	Novembre	2
Ampudia	Palencia	Novembre	9
Andoain	Gipuzkoa	Novembre	1
Villerías	Palencia	Novembre	9
Boecillo	Valladolid	Desembre	2
Solanilla del Tamaral	Ciudad Real	Desembre	1
ANY 2004			
Ampudia	Palencia	Gener	3
Callosa del Seguro	Alicante	Gener	2
Quintanilla de Abajo	Valladolid	Març	7
El Bosque	Cádiz	Abril	13
Paredes de Nava	Palencia	Maig	7
Guaza de Campos	Palencia	Maig	9
Elgeta	Gipuzkoa	Juny	9
La Guijarrosa	Córdoba	Juny	17
Santaella	Córdoba	Juny	5
Prats de Lluçanes	Barcelona	Juny	7
Benegiles	Zamora	Juliol	3
Villamayor de los Montes	Burgos	Juliol	45
Melke	Segovia	Juliol	5
La Lobera	Burgos	Agost	46
Arnado	León	Agost	3
Piedrafita	León	Agost	
Uclés	Cuenca	Agost	1

Baltanás	Palencia	Setembre	17
Sobrado	León	Setembre	1
Berlangas de Roa	Burgos	Octubre	5
Mutriku	Gipuzkoa	Octubre	1
Almansa	Albacete	Abril - Setembre	10
ANY 2005			
Palomares del Río	Sevilla	Abril	5
Llanos de Caudé	Teruel	Abril	13
Villasana de Mena	Burgos	Maig	8
Ubrique (El Bosque)	Cádiz	Maig	8
Hotigüela-Covarrubias	Burgos	Juliol	8
Platea	Teruel	Juliol	13
Sedano	Burgos		9
Canillas de Esgueva	Valladolid	Agost	12
Toreno (fosa 1)	León	Agost	1
Toreno (fosa 2)	León	Agost	1
Portomarín	Lugo	Agost	1
O Vicedo	Lugo	Agost	2
Valladar (Vadocondes)	Burgos	Agost	5
Uclés	Cuenca	Agost	50
Talledo	Cantabria	Setembre	2
Fustiñana	Navarra	Octubre	7
Valverde del Camino	Huelva	Octubre	1
Sepúlveda	Segovia	Octubre	5
Fuente el Guijo (Villaconancio)	Palencia	Octubre	8
La Ginebrosa	Teruel	Deseembre	1
Llerena	Badajoz		36
ANY 2006			
Fontanosas	Ciudad Real	Febrer	7
Arcos de la Sierra	Cuenca	Març	2
La Viguera	La Rioja	Abril	11
Altable	Burgos	Abril	8
Turanzas, Llanes	Asturias	Abril	5
Bayubas de Abajo Berlangas de Duero	Soria	Juliol	9

Uclés	Cuenca	Juliol	81
Fuencaliente	La Palma	Juliol	13
Villabrágima	Valladolid	Agost	1
Zalamea La Real	Sevilla	Agost	2
Parrillas	Toledo	Agost	1
Navalcán	Toledo	Agost	5
Villanueva de Odra	Burgos	Agost	8
La Andaya (fosas 1, 2 y 3)	Burgos	Setembre	56
As Pontes	La Coruña	Setembre	4
Villamediana	Palencia	Setembre	8
Cincovillas	Guadalajara	Octubre	3
Fuenteguinaldo	Salamanca	Novembre	14
Pedroche	Córdoba	Octubre	3
ANY 2007			
Uclés	Cuenca	des del 2005	382
Valdenoceda	Burgos	Març - Abril	125
Villarejo de la Peñuela		Abril - Maig	4
Ezkaba – San Cristóbal	Navarra	Juny - Juliol	6
Robledollano	Cáceres	Juliol	3
San Pedro Mayo/Toreno	León	Juliol	1
Gordaliza del Pino	León	Juliol	2
Villalquite	León	Juliol	3
Pandiellu, Cabrales	Asturias	Juliol	2
Roturas de Cabañas	Cáceres	Juliol	1
Baquerin de Campos	Palencia	Juliol	1
Grandas de Salime	Asturias	Agost	12
Zalamea la Real	Huelva	Agost	2
La Andaya (fosa 4)	Burgos	Agost	29
Iragorri Oiartzun	Gipuzkoa	Agost	5
Villanueva del Rosario	Málaga	Setembre	11
Agüero	Huesca	Setembre	12
Amenal	A Coruña	Setembre	3
Ponteareas	Lugo	Setembre	5
Singra	Teruel	Octubre	35
Salvatierra de Barros	Badajoz	Octubre	4
Peña Negra-Pepino	Toledo	Octubre	5

Arándiga	Zaragoza	Novembre	8
Illueca	Zaragoza	Novembre	18
Fuenmayor	La Rioja	Novembre	11
Pozuelo de Zarzón	Cáceres	Desembre	6
Romanillos	Soria	Desembre	3
Madariaga (Azkoitia)	Gipuzkoa	Desembre	1
ANY 2008			
Nogales	Badajoz	Gener	1
Areces	Asturias	Març	1
Navarrevisca	Avila	Març	1
La Puebla de Cazalla	Sevilla	Març	22
A Fonsagrada	Lugo	Març	1
Ponteareas (Xinzo)	Pontevedra	Abril	8
Parrillas	Toledo	Maig	12
Alcañizo	Toledo	Maig	5
San Rafael	Málaga	2007 - 2008	2.200
Carucedo	León	Maig	4
Gurb	Barcelona	Juny	13
Murillo	Aragón	Juny	12
Ganzabal Amorebieta	Bizkaia	Juliol	1
Ponferrada	León	Juliol	2
La Robla	León	Juliol	4
Balboa	León	Juliol	4
Ventosa de Pisuerga	Palencia	Juliol	4
Mérida	Badajoz	Juliol - Agost	1
Ventosa de Pisuerga	Palencia	Agost	3
Magaz de Abajo 1	León	Agost	11
Magaz de Abajo 2	León	Agost	2
Tejero del Sil	León	Agost	3
Pinilla de la Valderia	León	Agost	1
San Juan del Monte	Burgos	Agost	5
Fuentejuana	Burgos	Agost	4
Valdelascuevas	Burgos	Agost	5
Izagre	León	Setembre	9
Naveros del Pisuerga	Valladolid	Setembre	2
Cementerio de San José	Cádiz	Setembre	2

Santoyo	Palencia	Octubre	25
Valoria	Palencia	Octubre	4
Calañas	Huelva	Novembre	11
Camponaraya	León	Novembre	3
Arucas	Gran Canaria	Novembre - Desembre	15
Moraleda de Zafayona	Granada	Desembre	2
ANY 2009			
Beas de Granada	Granada	Gener	3
Magallón	Zaragoza	Febrer	10
Quintanilla de Combarros	León	Febrer	3
Sorihuela de Guadalimar	Jaén	Febrer	1
Casavieja	Ávila	Març	7
Villamediana	Palencia	Març	3
San Xian (O Rosal)	Pontevedra	Març - Abril	5

Taula 1. Relació d'excavacions de fosses comunes de víctimes de la repressió franquista efectuades entre l'any 2000 i el març de 2009.

Així l'arqueologia podem dir que moltes vegades té l'última paraula en qüestions com el nombre i identitat de persones estudiades a més de permetre testimoniar científicament la seva mort violenta. Altres exemples de dades que l'arqueologia pot proporcionar podrien les condicions de vida dels presoners d'un camp de concentració (per posar un exemple) i un llarg etcètera d'informacions i fets silenciats. D'altra banda cal tenir present *l'efecte dominó* que les feines pròpies de l'excavació arqueològica desencadena, al ser normalment pública i involucrar gran quantitat de gent, l'atenció que genera en les comunitats de veïns properes acostuma a fer aparèixer nous informadors orals que aporten aspectes que fins el moment no es coneixien. A més el caràcter material de les restes estudiades els hi dona una veracitat molt difícil de negar per part dels discursos ultraconservadors i revisionistes, el que existeix físicament és molt més difícil d'obviar, minimitzar o oblidar¹⁶.

16 FALQUINA, A.; FERMIN, P.; GONZÁLEZ, R.; MARÍN, C.; QUINTERO, A. y ROLLAND, J. (2008): "Arqueología de los desatamientos penales franquistas en el ferrocarril Madrid-Burgos: el caso de Bustarviejo", *Complutum*, 19 (2), pp. 175-195.

L'arqueologia també permet revaloritzar elements físics en desús i donar un nou sentit generant així patrimoni arqueològic nou. Aquests elements resultat de les activitats socials passades i per tant informador sobre aquestes, adquireixen un nou significat i es reincorporen al circuit social a l'esdevenir patrimoni¹⁷. Aquí la investigació arqueològica és imprescindible per no cometre errors en les representacions del passat i en la versió oferta a la societat ja que de no ser així es perdria credibilitat. A més el patrimoni com element físic té un poder d'evocar imatges i situacions, de commoure, molt més alt que els documents ja que, com tots els objectes, es produït però també produeix situacions i representacions¹⁸. En la nostra vida convivim amb els elements físics en un grau més elevat que amb els discursos orals o escrits i amb el patrimoni arqueològic passa el mateix, per això la seva posició en el mateix

17 GASSIOT, E. (2008): "Arqueología de un silencio. Arqueología forense de la Guerra Civil y el del Franquismo", *Complutum*, 19 (2), pp. 119-130.

18 LULL, V. (2007): *Los objetos distinguidos, La arqueología como excusa*, Barcelona: Edicions Bellaterra.

moment i lloc de l'observador, en el seu paisatge diari li atorga un poder de generar i conservar memòria col·lectiva molt elevat i que no hauria de ser menystingut alhora de difondre els resultats de les investigacions i les problemàtiques tractades.

L'autor ha pogut comprovar personalment l'enorme valor explicatiu del patrimoni de la Guerra Civil. Tot i així no és la meua intenció apostar per una didàctica del patrimoni basada en la capacitat d'atracció visual i sentimental de les restes físiques sinó constatar el seu potencial en aquest sentit així com les conseqüències positives del seu ús i les negatives del seu possible abús. Com ja hem dit els elements arqueològics resulten més difícils de negar en el debat acadèmic però també en la difusió tenen un aire de contemporaneïtat a l'espectador que s'hauria d'aprofitar per permetre una ràpida difusió que incités a la reflexió dialogada entre l'investigador i els potencials receptors però mai s'hauria de caure al recurs fàcil de la imatge, l'entreteniment i la promoció de l'espectacle sentimental sense reflexió posterior com han proposat certes arqueologies postmodernes.

Problemes actuals i potencials

No podem concloure sense fer esment a problemes actuals i potencials amb que s'han trobat les arqueologies relacionades amb la Guerra Civil. El no reconeixement d'aquestes pràctiques com arqueològiques per part de molts sectors acadèmics no hauria de ser especialment preocupant, sobretot si partim de la intencionalitat d'aquestes pràctiques arqueològiques. Les investigacions han traspassat el debat històric per constituir-ne en primer pla en el debat públic especialment com a eina per generar visió crítica, fet que cap de les arqueologies tradicionals ha aconseguit fins al moment a aquesta escala, no tant per manca de voluntat d'alguns investigadors sinó per l'estructura de circulació del coneixement acadèmic enormement restringida i destinada bàsicament a l'autoconsum.

Com ha passat en molts casos, en les actuacions arqueològiques relacionades amb la Guerra Civil, l'arqueòleg i la resta d'investigadors haurien de ser un element més en el procés de generació del coneixement actuant com a tècnics en pla d'igualtat amb la resta de la comunitat representada per familiars de víctimes i moviments socials per la memòria, algunes concrecions d'aquesta concepció es troben en que l'arqueòleg no hauria de ser el detonant de l'inici de les investigacions i que la resta d'agents socials haurien de participar activament tant en la definició del problema a tractar com en la difusió dels resultats, aquests últims han de ser qui rendibilitzi majoritàriament els resultats de les investigacions¹⁹.

Tampoc és la meua intenció estendre'm en les obligacions que l'estat espanyol no ha complert en matèria d'investigacions de violacions de drets humans durant el franquisme, com les proves rescatades per les exhumacions de desapareguts han mostrat proves evidents en aquest sentit i com els òrgans judicials ho han ignorat al·legant que han prescrit mentre que en el dret internacional, aquests crims no prescriuen²⁰. Únicament voldria afegir que les obligacions dels estats subsisteixen encara que els autors dels crims hagin mort. Els governs han d'explicar el que va passar garantint el dret a saber de la població en general, el dret dels familiars a conèixer la localització dels seus familiars en cas de desaparició i que el seus cossos els hi siguin retornats, a més de garantir també el dret a la reparació jurídica, moral i econòmica de víctimes i familiars (Amnistia, 2005).

19 GASSIOT, E, PALOMAR, P. (2000): "Arqueología de la praxis: Información histórica de la acción social. El caso de la Unión de Cooperativas Agropecuarias de Mirafior, Nicaragua", *Complutum*, 11, pp. 87-99.

20 AMNISTIA INTERNACIONAL (2005): España: poner fin al silencio y a la injusticia. La deuda pendiente con las víctimas de la Guerra Civil española y del régimen franquista, www-es.amnesty.org/uploads/tx_useraitypdb/victimas_franquismo_05.pdf (Consulta el 30/04/2009). BARRAGÁN, D., CASTRO, J.L. (2005): "Arqueología de la justicia. Arqueología de las víctimas de la Guerra Civil Española y de la represión Franquista", *Revista Atlántica Mediterránea de arqueología Social*, 7, pp. 149-174.

La Ley 52/2007, de 26 de diciembre por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura, coneguda com la Llei de Memòria Històrica, sens dubte ha facilitat els treballs tècnics d'excavació de restes físiques vinculades a la Guerra Civil i el Franquisme tant sobre contextos d'estructures arquitectòniques com de fosses comunes però també constitueix un impediment per desenvolupar una arqueologia de praxis social en els termes exposats en aquest article.

Pel que fa a les fosses comunes, encara que el simple fet d'exhumar els cossos esdevé humanitàriament un consol per a les famílies especialment en comunitats petites on la solemnitat de l'excavació i posterior enterrament actua com un redistribuidor d'estatus cap als familiars que van ser humiliats i silenciats durant anys aquest tipus d'actuació tot i ser positiva en ella mateixa, per si sola no integra els fets en la historia al tractar-los aïlladament, no mostra la seva connexió amb la societat actual. Encara es més greu que la llei de la memòria històrica no designa les excavacions de fosses comuns com a matèria per ser tractada judicialment i desenvolupada per l'estat perpetuant així la impunitat del regim i evitant qualificar com a crim la repressió feixista.

D'altra banda i pel que fa a totes les practiques arqueològiques, malgrat tractar-les com a patrimoni, la llei únicament protegeix (com cita textualment) el dret a la memòria personal i familiar. D'aquesta manera s'aliena a les víctimes del context històric en el que van existir i les lluites per les quals van morir deixant al voluntarisme de la societat civil la revisió del passat i el dret a saber de la societat estipulat en el dret internacional en casos de crims contra la humanitat.

Al llarg d'aquestes pàgines he intentat demostrar el potencial de l'arqueologia com a disciplina per ser aplicada en les investigacions referents al període deixant pales que per les particularitats de

la seva aplicació, és necessari un debat teòric sobre el seu potencial com a font històrica i sobre la seva relació amb les reivindicacions memorialístiques. El que crec haver demostrat es l'enorme potencial d'aquestes pràctiques arqueològiques per generar coneixement teòricament informat de cara a resoldre greus problemes socials i polítics existents actualment a l'estat espanyol i com haurien de seguir desenvolupant-se tant per aconseguir finalment una intervenció de les autoritats públiques d'investigació dels crims comesos durant el franquisme com per restituir una memòria, un passat col·lectiu que com a societat ens ha estat negat.

Agraïments

A Pepe i Pepita de Villanueva del Rosario per tenir el valor de recuperar els cossos dels seus familiars malgrat les conseqüències que pogués tenir, als companys de la Federación Estatal de Foros por la Memoria per la seva integritat i coherència en defensa de les causes justes i especialment al *Foro por la Memoria* de Granada per la companyonia i els bons moments passats, a Ermenegol Gassiot, Maria Inés Fregeiro i Camila Oliart del Departament de Prehistòria de la Universitat Autònoma de Barcelona per ensenyar-me que investigació científica i reivindicació social no s'han de separar sinó que han d'anar juntes i finalment al doctor Francisco Etxebarria per haver-me facilitat les dades d'exhumacions realitzades a partir de les quals he elaborat la taula. A tots ells moltes gràcies.

Referències bibliogràfiques

AMNISTIA INTERNACIONAL (2005): "España: poner fin al silencio y a la injusticia. La deuda pendiente con las víctimas de la Guerra Civil española y del régimen franquista", www.es.amnesty.org/uploads/tx_useraitypdb/victimas_franquismo_05.pdf (Consulta el 30/04/2009).

AYÁN, X. (2008): "El paisaje ausente. Por una arqueología de la guerrilla antifranquista en Galicia", *Complutum*, 19 (2), pp. 213-237.

- BALLESTA, J. y RODRÍGUEZ, A. (2008): "Camposancos: Una 'imprenta' de los presos del franquismo", *Complutum*, 19 (2), pp. 197-213.
- BARRAGÁN, D., CASTRO, J.L. (2005): "Arqueología de la justicia. Arqueología de las víctimas de la Guerra Civil Española y de la represión Franquista", *Revista Atlàntica Mediterrànea d'Arqueologia Social*, 7, pp. 149-174.
- BERMEJO, J.C. (2002): "¿Que debò recordar? Los historiadores y la configuración de la memoria", *Memoria y Civilización*, 5, pp. 191-218.
- EQUIPO NIZKOR (2004): "La cuestión de la impunidad en España y los crimnes franquistas", www.derechos.org/nizkor/espana/doc/impuesp.html (Consulta el 30 d'abril de 2009).
- ETXEBARRIA, F. (2005): "La Guerra Civil en la memoria o la memoria recuperada de l'oblit", *L'Avenç*, 299, pp. 31-33.
- FALQUINA, A.; FERMIN, P.; GONZÁLEZ, R.; MARRÍN, C.; QUINTERO, A. y ROLLAND, J. (2008): "Arqueología de los destacamentos penales franquistas en el ferrocarril Madrid-Burgos: El caso de Bustarviejo", *Complutum*, 19 (2), pp. 175-195.
- GASSIOT, E. (2008): "Arqueología de un silencio. Arqueología forense de la Guerra Civil y el del Franquismo", *Complutum*, 19 (2), pp. 119-130.
- GASSIOT, E. (2005): "Arqueología Forense de la Guerra Civil: Justicia y memoria de la represión fascista", *Mientras Tanto*, 97.
- GASSIOT, E., PALOMAR, P. (2000): "Arqueología de la praxis: Información histórica de la acción social. El caso de la Unión de Cooperativas Agropecuarias de Mirafior, Nicaragua", *Complutum*, 11, pp. 87-99.
- GÁLVEZ BIESCA, S. (2006) "El proceso de recuperación de la memoria histórica en España: Una aproximación a los movimientos sociales por la memoria", *International Journal of Iberian Studies*, 19 (1), pp. 25-51.
- GONZÁLEZ, R. (2008): "Arqueología de la Guerra Civil Española", *Complutum*, 19 (2), pp. 11-20.
- JULIÀ, S. (coord.). (1999): *Víctimas de la Guerra Civil*, Madrid: Temas de Hoy.
- LULL, V. (2007): *Los objetos distinguidos, La arqueología como excusa*, Barcelona: Edicions Bellaterra.
- LULL, V., MICO, R. (1997): "Teoría arqueológica I. Los enfoques tradicionales: Las arqueologías evolucionistas e historicoculturales", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7, pp. 107-125.
- LUMBRERAS, L.G. (2005): *Arqueología y Sociedad*, Lima: Instituto de Estudios Peruanos.
- SANTACANA, J. (2004): "Entre l'oblit i la memoria", *Ebre 38. Revista internacional de la Guerra civil*, 2, pp. 169-179.
- SCAGLIOLA, A. (2007): "Canvi a les polítiques públiques de memòria a Catalunya: El passat com a problema" I col·loqui internacional "Memorial democràtic: Les polítiques públiques de memòria", <http://www.memorialdemocratic.net/app/index.php?i=c> (Consulta el 30 d'abril de 2009).
- SILVA, E. y MACÍAS, S. (2003): *Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*, Temas de Hoy: Madrid.
- VARGAS, I., SANOJA, M. (1990): "Patrimonio cultural. ¿Inventario o Proceso Histórico?" en Loyola-Bank y M. Sanoja: *Arqueología de Rescate*, Abre Brecha, Caracas, pp. 41-51.